

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СПОСОБИ РОЗПОДІЛУ ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті порушується питання про запровадження історичного часу в історіографії на противагу лінійному часу повсякденного сприйняття. Йдеться також про критерії та способи його розподілу під час викладу фактичного матеріалу. Найважливішим з таких способів стало запровадження понять «історичного факту» та «епохи», що дозволило масштабувати події минулого залежно від дослідних цілей та завдань історіографії. У статті аналізуються різні варіанти членування історичного часу. Висунуто гіпотези щодо причин утвердження того з них, що досі складає підвалину сучасної історичної науки.

Ключові слова: історичний час, лінійний час, історіописання, історіографія, епоха.

Постановка проблеми. В західній історіографічній традиції (до котрої належить і Україна) далеко не одразу утвердився стандарт сприйняття, відповідно до якого історичні події в часі мали бути неодмінно зорганізовані та зорієнтовані у спосіб, відмінний від повсякденного, лінійного сприйняття часу. Причиною було те, що західна наука формувалася не лише за високими зразками античної історіографії, але і під впливом середньовічної «книжності». До останньої цілковито належали книжники, хроністи і літописці середніх віків, що розглядали історичний матеріал як джерело морального повчання читачів історичних творів у християнському дусі. Організація та орієнтація цього матеріалу не були для них настільки ж актуальними, наскільки був його ефектний виклад. Цей виклад міг здійснюватися за тими зразками, за якими матеріал для морального повчання викладається у філософських трактатах, житіях святих чи художніх творах, бо всі вони спрямовувалися на досягнення одного і того ж результату.

Відповідно, запровадження нових способів розподілу історичного часу припадає на добу Нової історії, коли історичним творам стали призначати відмінні цілі (що і стало підвалиною для перетворення дилетантського історіописання книжників на науково-історичне дослідження в сучасному розумінні). Відповідно до цих цілей з XV ст. в історіографії з'являються поняття «епоха», «період», «доба» тощо [7, с. 196]. Вони стали знаряддями утвердження нового стандарту. Сучасна західна історіографія (Р. Козеллек, Р. Шарт'є, Ф. Артоґ) визначає його як один з так званих «режимів істо-

ричності» – способів взаємоузгодження минулого, теперішнього і майбутнього, властивих різним суспільствам [9, с. 151–154]. Особливостям запровадження і використання таких способів розподілу історичного часу присвячена ця розвідка.

Постановка завдання. Процес вироблення нових способів протікав спонтанно, одночасно в різних національних історіографіях країн Західної цивілізації. Однак невірним було б вважати це лише її пріоритетом; ще в добу Стародавнього світу подібні способи розподілу історичного часу виникають в Єгипті («династії» Манефона) і в Китаї («царства», «періоди» та «династії»). Причини їх виникнення та їхні не зв'язані з західною історіографічною традицією цілі, що досягалися в такий спосіб, теж будуть розглянуті в рамках нашого дослідження.

Іншим аспектом проблеми є доцільність і результативність способів розподілу історичного часу, а отже, співіснування різних способів у межах того чи іншого часового відрізка, описаного в історіографії. Значущим аспектом проблеми є питання про критерії виокремлення певних періодів у контексті їх залежності від поширених ідеологем, від позиції інтелектуальних еліт [12, с. 84], чи (значно частіше) від джерельної бази, оскільки наше сприйняття деяких періодів може більшою чи меншою мірою залежати від даних спеціальних історичних дисциплін, зокрема археології. Також не слід залишати поза увагою зміну цих критеріїв і, відповідно, зміни в розподілі історичного часу.

Таким чином, питання про запровадження нових способів розподілу історичного часу в

історіографії виступає як динамічний процес освоєння минулого авторами історичної літератури залежно від поширених стандартів сприйняття. В цьому аспекті воно рідко розглядається історичною наукою, взагалі не надто схильною до критичного осмислення власних витоків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Висхідними установками, якими керувалися автори найдавніших історичних праць в історії людства, були ознайомлення грекомовної читацької аудиторії з реаліями негрецького світу (у випадку Геродота [3, с. 4, 104–105]) і створення політично обґрунтованої картини актуальних подій всередині грецького світу (у випадку Фукідида [10, с. 12–13, 50]). Запровадження якихось нових, не зв'язаних з повсякденним сприйняттям часу, способів його розподілу доцільне тільки в першому з випадків: воно полегшувало освоєння великого за обсягом масиву історичної, етнографічної, міфологічної інформації шляхом його внутрішньої організації. У тексті Геродота цей розподіл не є наскрізним: він присутній лише там, де є потреба ущільнення хронологічно розлогого викладу. Наприклад, в частині, присвяченій Єгипту, запроваджений поділ часу «по царях» [3, с. 87–98], однак нічого подібного не спостерігається у неєгипетських сюжетах Геродота і, найголовніше, в сюжетній кульмінації його твору, присвяченій греко-перським війнам. Відповідно, розподіл часу присутній лише там, де він полегшує сприйняття незнайомих сюжетів, і відсутній там, де читацька аудиторія цього не потребувала (це видно також на прикладі Пелопоннеської війни у Фукідида).

Творчість середньовічних хроністів (попри цілковиту залежність свого викладу від хронологічної організації матеріалу) представляє собою крок назад [12, с. 86]. Відчуття «династії» чи «епохи» у них відсутнє, тобто хронологічна організація матеріалу «по роках» у них сама по собі нічому не служить і не є підвалиною для його обробки в цілях, що можуть вважатися науково-історичними.

Тут слід вказати, що розподіл історичного часу саме і є способом концептуальної обробки матеріалу: введення в науковий обіг нових історичних періодів знаменує зміни у масштабуванні історичних подій, серед яких виділяються ті, що можуть вважатися більш значущими і слугуватимуть своєрідними центрами тяжіння виділених періодів. Історики не можуть сприймати минуле напряму, як сучасники [2, с. 238]. По відношенню до одноманітної шкали часу вони починають застосовувати нові способи членування, а для їх обґрунту-

вання – критичний підхід та оціночні судження. Важливим аспектом введення нових періодів є також запровадження концепції актуальності вивчення історії через можливість знайти пояснення теперішнім подіям шляхом вивчення минулих [2, с. 226].

Своєрідністю виділяються способи розподілу історичного часу, що вживалися у Стародавньому Єгипті та Китаї. В Єгипті періодизація історії держави з найдавніших часів була запроваджена жерцем Манефоном вже в елліністичний час наприкінці II ст. до н.е. (тобто через декілька століть після перського завоювання 525 р. до н.е., котре завершило історію самостійного існування Єгипетської держави) з метою ознайомлення і привичаювання до неї греків, що мешкали в Царстві Птоломеїв. Таким чином, манефонівська періодизація з її поділом на 3 царства (Стародавнє, Середнє і Нове) по 10 династій в кожному мала на меті полегшення орієнтації в історії народу, чия державність вже налічувала близько 2 500 років. Періодизація розроблялася «заднім числом» і не містила в собі мети виділення значущих подій, навколо яких логічно вибудовувалися б нововведені історичні періоди; вона радше представляла собою рівномірну сітку, подібну до календарної [5, с. 97; 7, с. 186]. Пізніші додатки єгиптологів до манефонівської періодизації (Раннє царство, I та II Перехідні періоди та Пізній Єгипет) дійсно мали на меті саме перегруповання історичного матеріалу навколо виділених значущих подій, але це належить вже до новітньої історіографії.

В історіописанні Стародавнього Китаю запровадження членування історії на династії переслідувало відмінні цілі і формувалося поступово. Можна сказати, що в Китаї розподіл історичного часу виник не постфактум, як в Єгипті, а ще всередині актуального часу. Він слугував не меті орієнтації в ньому чужинців, а самовизначенню самих китайців. Можна зробити припущення, що запровадження «династій» як основних вимірів періодизації, що замінили «царства», було пов'язане з об'єднанням Китаю в III ст. до н.е. та з набуттям сакрального статусу китайськими імператорами, «синами Неба»: традиційний, непорушний порядок престолонаслідування знаменував узгодження з Небом подій в Піднебесній, тоді як порушення його вважалося джерелом негараздів і небезпек [5, с. 163, 351–352]. Відповідно, династія символізувала стабільність.

Це відрізняє «династичну» періодизацію історії Китаю від єгипетської, де до рівномірної манефонівської схеми легко включалися будь-які узур-

патори. Це робило єгипетські династії строкатими і нерідко позбавленими рис біологічної спадковості [5, с. 97]. Водночас китайська «династична» модель багато в чому збігається з пізнішою європейською, котра походить з Римської імперії. Частина європейських династій з часом перетворилися на ідентифікатори історичних епох, наприклад, Меровінги і Каролінги у Франкській державі, Габсбурги в Австрії. У той же час інші династії, наприклад Бурбони або Рюриковичі, такими ідентифікаторами не стали.

Виникає питання, чому? На нашу думку, відповідь залежить від оцінки наступного елементу розподілу історичного часу, яке не одразу потрапляє до понять західної історичної свідомості, – поняття «епохи».

Європейське середньовіччя знає це поняття як богословсько-філософське: наприклад, у Блаженного Августина поділ на епохи є не історичним, а теологічним; епохи світської та біблійної історії примусово узгоджуються між собою; час розглядається як неісторичний (позбавляється історичної конкретики і приналежності до минулого) і простягається в майбутнє до Страшного Суду [6, с. 566]. Отже, історія у Августина не має іншого сенсу, крім есхатологічного. Поза теологічними міркуваннями Августин розглядав час абстрактно – як філософ [1, с. 294–297; 6, с. 552]. Кожна з 7 августинівських «епох» являла собою логічно замкнену цілість, що визначалася за Біблією. Європейські ж хроністи і літописці щодо описуваних ними подій поняття «епохи» ще не використовували. Події змальовувалися в їхніх історичних творах послідовно, створюючи ілюзію повсякдення, яке прочитується рік за роком, – так само, як проживається життя.

Поняття «епохи» не підходило до подій, показаних в послідовності, відкритій у майбутнє. Цьому поняттю властива інша структура сприйняття часу: у ній послідовність подій зосереджується навколо певного історичного факту, утворюючи своєрідне угруповання. В структурі такого угруповання ті події, що передують центральному системоутворюючому факту, визначаються як його «причини» та «передумови», а ті, що розташовані в часі пізніше, – як його «результати» та «наслідки». Концептуалізація нового підходу припадає вже на добу Ренесансу. За теорією Ж. Бодена (1566 р.), історія встановлює закономірності, що пояснюють минуле та сьогодення і дозволяють передбачити майбутнє [7, с. 199]. Запровадження поняття «епохи» дозволяло історії виконувати нову функцію.

Відповідно, лінійний історичний час перетворюється тепер на систему вузлів, до яких «тягнуть» події, що одночасно протиставляються подіям, які увійшли до іншого угруповання. Так виникає «велика» історія [2, с. 250]. Це розвиток августинівської схеми. Звичайно, вона суперечить повсякденному сприйняттю часу і, відповідно, стає початком нового бачення часу як «історичного».

Запровадження поняття «історичного часу», на нашу думку, пов'язано з перетворенням середньовічного історіописання на наукову історіографію і припадає на добу Нового часу. Це підтверджується тим, що відчуття історичного часу в попередні епохи взагалі не було притаманним авторам історичних творів ні в описі поточних подій, ні у відсиланні до минулих, вже «завершених» епох. Зокрема, доба Римської імперії в середньовічній Європі сприймалася не як завершена (так, як зараз її сприймаємо ми), а як така, що потенційно могла бути продовженою у разі вдалої реалізації імперських проектів (наприклад, проектів Карла Великого, Оттона III тощо). Відповідно, до кінця XVIII ст. спостерігалася певна різноголосиця щодо того, де саме доба Римської імперії «закликається» як історична епоха. У відомій історичній праці Е. Гіббона (1788 р.) ціла історія Візантії (Східної Римської імперії) розглядалася не як самостійна епоха, організована хронологічно і територіально, а як тривалий період занепаду власне Римської імперії, адже так сприймали Візантію її сучасники.

З наведеного прикладу слідує, що сприйняття подій сучасниками не може служити критерієм виокремлення тієї чи іншої епохи, адже сприйняття часу як повсякдення не має властивостей, потрібних для організації «історичного часу»: розуміння епохи як носійки соціально-економічних і культурно-цивілізаційних стереотипів, утворених навколо центрального системоутворюючого факту. Але неусвідомлення певних проблем сучасниками не є аргументом на користь заперечення їх існування як таких [8, с. 36].

Саме відчуття «центрального факту» епохи її сучасниками не співпадає з баченням наступних поколінь, вже озброєних новою методологією. Наприклад, з точки зору «історичного часу» найважливішою подією історії Франції XV ст. стала перемога у Столітній війні у 1453 р., оскільки вона остаточно визначила закриття проекту монархії Плантагенетів у континентальній Європі і заміну ленно-феодальної державності на централізовану національну монархію у формах, які майже

незмінними перейшли в Новий час. Однак для сучасників подій це виглядало інакше: для них 1453 р. був відзначений передусім не капітуляцією англійського гарнізону в Бордо, а падінням Константинополя, і наступний рік ознаменувався, відповідно, підготовкою хрестового походу на Босфор з метою відновлення Візантії [11, с. 440]. Те, що цей похід кінець кінцем так і не був реалізований, стало результатом не свідомого вибору сучасників, а, радше, непомітним для них впливом тих об'єктивних закономірностей історичного процесу, що лежать в основі розуміння подій істориками. Однак на очі сучасникам подій вони ніде не потрапили і не знайшли свого відображення у джерелах.

Таким чином, джерела відтворюють лінійну послідовність подій з точки зору сучасників, тоді як саме цілі та завдання історіографії вимагають перерозподілу подій з точки зору «історичного часу»: виділення центральної події, що дозволить розглядати проміжок часу саме як «епоху». Наскільки свідомо запроваджувалася ця процедура? За твердженням І.М. Савельєвої та А.В. Полетаєва, достатньою підставою для неї була віддалена в часі позиція історика-спостерігача по відношенню до описуваних подій [7, с. 81]. Проте якби причина була лише одна, зазначена проблема постала б значно раніше: як тільки стала помітною суперечність між лінійним часом джерел і особливими потребами історіографії.

Що ж тоді спонукало запровадження підходу, явно не відповідного традиційному для джерел? Воно припадає на Новий час і може бути, з одного боку, покликане до життя впливом наукової революції, що сталася в природничих дисциплінах. Проте найголовнішою, на нашу думку, подією стало відкриття Нового світу і низки відмінних за характером суспільств Африки та Азії, що належать до країн так званого «азійського способу виробництва» [4, с. 351–356; 7, с. 197–198]. Якщо подивитися на них ззовні, вони відрізняються засиллям традиції, статичним характером, незмінністю форм суспільно-політичного життя. Це дозволяє іноді говорити про їхню «невключеність» до всесвітнього історичного процесу, який відрізняється рухливістю, відомою під назвою «прогрес». Східні ж суспільства тяжіють до збереження усталених форм, причому ті з них, що перебували на нижчому щаблі цивілізаційного розвитку, західна наука та історіософія виключали не тільки з «історичного», але навіть з «лінійного» часу. Такі суспільства відносили до «циклічного» часу найдавніших землеробів, і цього було достатньо, щоб

вважати їх наближеними до первісного ладу, тобто до «доісторії» – періоду, якому ще не був властивий прогресивний рух лінійного часу і наше сприйняття повсякдення, насиченого подіями.

Для зовнішнього спостерігача східні суспільства жили за іншими закономірностями, ніж західні, і залежно від дослідницької установки цей спостерігач розцінював їх спосіб життя або як «відсталий», або як «більш правильний», ніж загальноприйнятий в його власному суспільстві. Але у жодному разі він не вважав ці суспільства «більш прогресивними», що показує їх як такі, що перебувають в якомусь іншому повсякденні (хронотопі).

Проте з позиції історичного часу відмінності між обома типами суспільств не такі вже принципові. Традиційні суспільства Сходу виявилися значно простіше зрозуміти і описати з точки зору «епохи». Циклічність їхнього господарчого життя, більша залежність від природи, відсутність публічної політики породили стереотипний погляд на них як на суспільства з повільною швидкістю зрушень, котрі не можуть бути запроваджені негайно, а лише за великий проміжок часу: тобто не шляхом революцій чи реформ (який саме в добу Нового часу став на Заході загальноприйнятим), а шляхом поступового накопичення окремих змін, з яких поступово склався східний, уповільнений варіант прогресу.

Відчуття єдності людства через колонізацію, торгівлю і включення таких суспільств до всесвітньо-історичного процесу могло сприяти і «колонізації» минулого [7, с. 198], і тому факту, що відчуття «епохи» як більшої одиниці виміру часу, в якому живе суспільство, стало поширюватися також на Європу і трансформувалося в поняття «історичного часу», яке передбачає відмову від розгляду часу лише як лінійного і переоцінки його відповідно до закономірностей новоствореної історичної науки.

Висновки. Отже, з наведених прикладів, у жодному разі не претендуючи на всеохоплення теми в рамках невеличкої розвідки, можна зробити певні висновки, котрі дозволяють окреслити подальші напрями дослідження вказаної тематики. По-перше, перехід від історіописання до науково-історичного дослідження, що припадає в західній історіографічній традиції на добу Нового часу, супроводжувався введенням до наукового обігу концепції «історичного часу», відмінного від лінійного, повсякденного часу – єдиного відомого авторам історичних творів попередніх епох. Ключовим поняттям «історичного часу» і засобом

його розподілу в цілях історичної науки поступово стала «епоха». Запозичене з релігійно-філософської традиції і збагачене відкриттями раннього Нового часу, воно утвердилося в історичній науці на початках співіснування з повсякденним часом не лише як засіб викладу перебігу подій.

Поняття «епохи» стало засобом масштабування і логічно обґрунтованої реорганізації історичного часу з точки зору причинно-наслідкових зв'язків, які тоді ж починають масово включатися в пояснювальний інструментарій науково-історичних творів.

Список літератури:

1. Аврелий Августин. Исповедь. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2008. 400 с.
2. Арьес Филипп. Время истории. Москва : ОГИ, 2011. 304 с.
3. Геродот. История в девяти книгах Москва : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. 436 с.
4. Делюмо Жан. Цивилизация Возрождения. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 720 с.
5. История древнего мира / под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.М. Свенцицкой. Москва : Наука, 1983. Т.1. Ранняя древность. 384 с.
6. Рассел Бертран. История западной философии. Москва : АСТ, 2017. Т.1. 768 с.
7. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
8. Скарга Барбара. Межі історичності. Київ : Аквілон-плюс, 2002. 224 с.
9. Словарь историка / отв. ред. Николая Оффенштадт. Москва : РОССПЭН, 2011. 222 с.
10. Фукидид. История Ленинград : Наука, 1981. 543 с.
11. Хейзинга Йохан. Осень Средневековья. Санкт-Петербург : Азбука-Аттикус, 2018. 720 с.
12. Чеканов В.Ю. «Безвременье» в массовом и историческом сознании. *Гілея. Науковий вісник*. Вип. 128 (№ 1). С. 84–87.

СПОСОБЫ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье поднимается вопрос о введении понятия исторического времени в историографии в противовес линейному времени повседневного восприятия. Речь идет также о критериях и способах его распределения при изложении фактического материала. Важнейшим из таких способов стало введение понятий «исторического факта» и «эпохи», позволившее масштабировать события прошлого в зависимости от исследовательских целей и задач историографии. В статье анализируются различные варианты членения исторического времени. Выдвигаются гипотезы относительно причин утверждения того из них, что до сих пор лежит в основе современной исторической науки.

Ключевые слова: историческое время, линейное время, историописание, историография, эпоха.

THE WAYS OF HISTORICAL TIME'S DISTRIBUTION IN HISTORICAL LITERATURE

Article deals with the issue of introduction of the historical time concept contrary to the linear time perception of everyday life. Criteria and ways of its distribution while making historical material presentation are discussed too. The most important way of it became the introduction of concepts «historical fact» and «epoch» letting scale the past events according to the purposes and tasks of historiography. The various types of historical time's division are analyzed too. Some hypotheses to explain the reasons behind the one of them still being in the background of modern historical science are expressed in the article as well.

Key words: historical time, linear time, history writing, historiography, epoch.